

נקודת מבטם של אבות ערבים-פלסטינים אזרחי ישראל על המצבים המסכנים ילדים בקהילתם: המקרה של פרוזדור ירושלים*

יסמין עבוד-חלבי¹, לואי ג'בר² ויאן סרדצה³

¹ החוג לעבודה סוציאלית, מכללת עמק יזרעאל

² משרד העבודה, ירושלים

³ השירות הפסיכולוגי החינוכי, שער הנגב

תקציר

רקע: מחקרים שונים הראו הבדלים בהגדרות הסיכון של ילדים בין אנשי מקצוע להורים המשתייכים לקבוצות אוכלוסייה שונות ומגוונות. קולותיהם של אבות בכלל, ואבות ערבים בפרט, חסרים עדיין בשיח על הסיכון.

מטרה ושאלת המחקר: במטרה לענות על החוסר הקיים במחקרים בהשמעת קולותיהם של אבות ערבים-פלסטינים, שאלת המחקר התמקדה בהגדרת מצבי סיכון של ילדים בסביבתם ובקהילתם על פי תפיסותיהם של אבות ערבים מפרוזדור ירושלים.

שיטת המחקר: מחקר איכותני שבו נערכו 15 ראיונות עומק מובנים למחצה עם אבות ערבים-פלסטינים אזרחי ישראל המתגוררים בפרוזדור ירושלים.

ממצאי המחקר: הממצאים העלו שלוש תמות בתפיסת האבות את מאפייני הסיכון לילדים: (1) תפיסת אזור המגורים כמקום בטוח לעומת מקום פחות בטוח; (2) פערים תוך-תרבותיים מעצבים ומגדירים את הסיכון לילדים; (3) תפיסת הסיכון כמצב דטרמיניסטי שנובע מהעברה בין-דורית.

מסקנות: ייחוס הסיכון למי שמייצג זרות ואחרות בתוך הקהילה מביא לתובנה כי אזורים לוקליים מושפעים מסיפורים פוליטיים והיסטוריים.

* מחקר זה נערך במסגרת "חממת נבט", חממה למחקר והכשרה מודעי-הקשר בבית הספר לעבודה סוציאלית של האוניברסיטה העברית ירושלים. המחקר הוא חלק מקבוצת מחקרים על אודות תפיסות סיכון ומוגנות בקרב קבוצות אוכלוסייה שונות.

השלכות למחקר ולפרקטיקה: מומלץ שמחקר זה יהיה עוגן למחקרי המשך בקרב קהילות כפריות ערביות בישראל בכל הקשור לסוגיות של סיכון ומוגנות בקרב ילדים, תוך קידום פרספקטיבה מודעת-הקשר ופרקטיקה קהילתית הרגישה לקונפליקטים פנים-קהילתיים ולאסטרטגיה נמנעת של הורים.

מילות מפתח: מצבי סיכון בקרב ילדים, גישה מודעת-הקשר, אבות, ערבים-פלסטינים, זרות.

מבוא

מאמר זה מתבסס על שיח תאורטי מודע-הקשר שנועד להביא לידי ביטוי את תפיסתן והבנתן הייחודית של קבוצות תרבותיות ופוליטיות שונות ואף מודרות לגבי בעיות חברתיות ומצבי חיים במציאות חייהן. ההכרה בכוחו הקונסטרוקטיבי של ההקשר העמידה אתגרים מקצועיים בפני העבודה הסוציאלית בעת העכשווית, וחיידה את ההבנה לגבי הצורך להתייבב מול קבוצות שונות בחברה כאנשי מקצוע אתיים ולא מדכאים. פרקטיקה המודעת להקשרים היסטוריים, תרבותיים, פוליטיים, אתניים ודתיים-רוחניים, בייחוד בסוגיות של ילדים בסיכון, מבססת הבנה טובה יותר של עמדות הוריות, דפוסי משפחה ותהליכי שינוי שעוברות משפחות בקהילתן ובסביבתן, ומבוססת פחות על הגדרות אוניברסליות ומכליליות.

מחקר זה מציג את נקודת מבטם ומשמיע את קולם של אבות ערבים-פלסטינים מאזור פרודור ירושלים. תושבי הכפרים הערבים באזור זה חשים על בשרם את המתח בין התרחקותם מחברת המוצא הפלסטינית לבין תהליך התאזרחותם בחברה הישראלית. מתח זהותי-חברתי זה נראה כהקשר חשוב בהבנת מצבי סיכון של ילדים בקהילתם. התבוננות בהקשרים המרובים והמצטלבים מתגבשת לכדי דע ייחודי ובעל משמעות ברמות השונות.

גישה מודעת-הקשר (Context-Informed Perspective) כעיקרון מנחה להבנת מושגי סיכון ומצבי סיכון בקרב ילדים

הגישה האקולוגית ביססה התפתחויות תאורטיות נוספות, כגון הגישה מודעת-ההקשר. גישה זו מבוססת על העיקרון של אדם-סביבה, ועל פיה אנשים, משפחות וקהילות חיים את חייהם בתוך מטריצה של הקשרים שונים ומגוונים, כגון תרבות, דת, מעמד, צבע עור, מגדר, לאום, הקשר סוציו-פוליטי ועוד (נדן ורואר-סטריאר, 2021; Roer-Strier & Nadan, 2020). גישה מודעת-הקשר בתחומים הטיפוליים מבקשת לזהות את ההקשרים הספציפיים אשר רלוונטיים להבנת חוויות החיים של פרטים, משפחות וקהילות. הגישה בודקת מורכבות, היברידיות ויחסי כוח בין הפרט והמשפחה לבין המערכות השונות הסובבות את חייהם (נדן ורואר-סטריאר 2021).

על פי קורניק ועמיתים (2015), "מודעות להקשרים הינה התבוננות ביקורתית על מקומו של ההקשר בהתנייתן של התנסויות אנושיות ושל יחסים בין אישיים ובין קבוצתיים" (עמוד 440). במאמרם של נדן ורואר-סטריאר (2021) נמצאו שלושה הקשרים מרכזיים בהבנת סיכון של ילדים: גזענות והדרה, דת ורוחניות, וקונפליקט פוליטי ואלימות. הקשרים אלו נראים רלוונטיים גם למחקר הנוכחי, העוסק במיעוט הערבי בישראל.

תאוריית הצטלבות מיקומי השוליים (intersectionality) (Crenshaw, 1991) מתייחסת לריבוי הקשרי דיכו, ומובילה לניתוח ביקורתי פמיניסטי המשקלל הקשרי חיים של אדם, קבוצה או קהילה. ניתוח זה בא לברר את עומק ההשתרשות של שיח הדיכו, והוא תורם גם להבנת מצבם של ילדים בסיכון (Nadan et al., 2015). ניתוח מיקומי שוליים בעבודתם המחקרית של וב ועמיתים (Webb et al., 2020) הראה שההקשרים האתניים והמעמדיים עלולים להיות קשים להוכחה ואף לנראות נוכח מצבי אי-שוויון בהגשת שירותי רווחה לילדים בסיכון, כי לרוב הם נכנסים למודלים של הניתוח כמשתנים מבוקרים ונוספים. המחקר מנטר במידה מסוימת אי-שוויון במתן שירותי הגנה לילדים בסיכון לפי ההקשר האתני והחברתי-כלכלי. בהתאם לכך, תאוריה זו עשויה לתרום לניתוח מצבם של ילדים בסיכון בקרב המיעוט הערבי בישראל, שמחזיק הקשרים מרובים ומורכבים, ובייחוד בקרב ילדים השייכים למיעוט אתני-לאומי אשר סובל לרוב מהדרה, מעוני ומחסור במשאבים.

בין ההבנה האוניברסלית לפרטיקולרית של סיכון ילדים

הדיון האוניברסלי על זכויותיהם של ילדים בא לידי ביטוי בפיתוח מחקרי ותאורטי ובפרקטיקות מדיניות בישראל ובעולם. האמנה הבין-לאומית לזכויות הילד שהתקבלה בישראל בשנת 1991 (וויסבלאי, 2010) היא מסמך חשוב ומקיף המציג את הילד כישות אוטונומית בעלת מכלול רחב של זכויות מהותיות, כגון קידום טובתו, הגברת המעורבות של בני המשפחה בחייו, קידוש ערך החיים וכו'. על פי האמנה, "חובת ההורים והמדינות להבטיח התפתחות מיטבית של הילדים בכל התחומים" (וויסבלאי, 2010, עמוד 5; שמיד, 2006). בהמשך לכך, חוקרים ותאורטיקנים (Barry, 2007; Gershoff & Grogan-Kaylor, 2016) טענו כי הגדרות אוניברסליות לסיכון עלולות לגבש שיח מכליל, אשר מעצב בהתאם את פרקטיקות ההתערבות. הורוביץ וברבו (2013) טענו כי מדיניות ההתערבות במצבי סיכון והזנחה צריכה להביא בחשבון את מגוון התרבויות בישראל, ולהתגבר על חסמים שונים העולים מכך.

הגישה מודעת-ההקשר מצביעה על כך שהמשגת הסיכון (נדן ורואר-סטריאר, 2021) במושגים בינאריים ואוניברסליים עלולה להוביל לטעויות בהערכת פרקטיקות הוריות כמסכנות (איזיקוביץ' ולב-ויזל, 2014; בבנישתי ושמיד, 2010). לדוגמה, נמצא שילדים שהוגדרו בסיכון וכבעלי התקשרות לא בטוחה בעיני אנשי המקצוע לא נתפסו כך בתרבותם ובעיני הוריהם (Otto, 2008). עוד נמצא כי הבדלים בהגדרת התעללות, הזנחת ילדים, פיקוח ומוגנות יצרו אבחנה שגויה וחוסר יכולת להתמודד עם התופעות, והיו מקור לאי-הבנה, מתחים וחוסר הסכמה בין הורים לבין הסוכנים המקצועיים, קרי אנשי מקצוע (Roer-Strier & Rosenthal, 2001).

ילדים בסיכון ביישובים הערביים – הקשרים מקצועיים ומבניים

המיעוט הערבי בישראל הוא מיעוט אתני-לאומי שנחשב לעם ילידי, הכולל קבוצות הנבדלות ביניהן מבחינת השתייכות הדתית: מוסלמים, נוצרים ודרוזים. ערביי ישראל מנהלים ביישוביהם אורח חיים המותאם לתרבותם, דתם ושפתם. רוב היישובים הערביים בישראל הם יישובים כפריים, אך ישנם גם ערים מעורבות ויישובים השייכים למועצות אזוריות (גרא, 2013; שדמה, 2014). הטרוגניות זו גם באה לידי ביטוי גם בהבדלים בהשתייכות פוליטית מגוונת למפלגות ולתנועות שונות וברמת המסורתיות של האוכלוסייה (מוסטפא וגאנם, 2017; רודניצקי, 2015).

על פי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2020), בסוף שנת 2020 חיו בשטחי מדינת ישראל 1.956 מיליון ערבים, שהם כ-21.1% מכלל האוכלוסייה בישראל. מספר הנפשות הממוצע במשפחה הערבית עומד על 4.6, לעומת 3.6 נפשות במשפחה יהודית בממוצע. ב-28% מהמשפחות הערביות ישנן 6 נפשות או יותר (חג' יחיא, 2017). גם אחוז הילדים באוכלוסייה הערבית גבוה, וכ-35% מבני האוכלוסייה הם בני 0-14. בהמשך לכך, חוקרים נוטים לתאר את החברה הערבית-ישראלית כחברה כפרית חקלאית, ואת המשפחה הערבית כמסורתית, פטריארכלית ומורחבת. עם זאת, חשוב לציין כי לאורך השנים חלו שינויים במאפיינים אלו (Haj-Yahia et al., 2000; Abu Baker & Dawairy, 2003). דפוסי החיים של המשפחה הערבית הושפעו במיוחד מאימוץ אורח חיים מודרני וליברלי יותר ביחסים הבין-אישיים, כגון בחלוקת התפקידים המגדרית בנישואין, בהורות ובאבהות (חג' יחיא ולביא, 2014).

פרוזדור ירושלים, שהינו אתר המחקר הנוכחי, הוא שטח טריטוריאלי המחולק בין המועצה המקומית אבו-גוש לבין שני היישובים הקטנים עין נקובה ועין ראפה, ששייכים למועצה האזורית מטה יהודה. לפי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2022), נכון לסוף נובמבר 2022 (אומדן) מתגוררים באבו-גוש 7,949 תושבים, בעין נקובה 3,738 תושבים ובעין ראפה 1,275 תושבים. קצב הגידול השנתי של אוכלוסיית אבו-גוש הוא 1.2%, ושל אוכלוסיית עין נקובה הוא 1.8%.

היות שאבו-גוש היא מועצה מקומית, יש אודותיה נתונים מובחנים ועדכניים (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2021): למשל, אחוז הזכאים לתעודת בגרות באבו-גוש מבין תלמידי כיתות י"ב בשנים 2019-2020 היה 67.2%, והשכר החודשי הממוצע של שכיר באבו-גוש במשך שנת 2019 היה 6,591 ש"ח - פער של כ-3,000 ש"ח מהממוצע הארצי. במדד החברתי-הכלכלי שמוודד שילוב במאפיינים כגון דמוגרפיה, רמת חיים, השכלה וחינוך, תעסוקה ועוד, עולה כי אבו-גוש נמצאת באשכול 3. עין נקובה ועין ראפה שייכות למועצה האזורית מטה יהודה, ויש מעט מאוד נתונים על אודותיהן באופן מובחן.

ככלל, בקרב הציבור הערבי בישראל מקננת תחושה עמוקה של חוסר שוויון ואף של אפליה (ועדת אור, 2003). תוחלת העוני של משפחות ערביות ממשיכה לעלות לאורך השנים בהשוואה לאוכלוסייה היהודית. בשנת 2018 נמצא כי 45% המשפחות הערביות ו-58% מהילדים הערבים חיו מתחת לקו העוני, לעומת 13% ו-21% (בהתאמה) מהאוכלוסייה היהודית (חג' יחיא, 2017).

בהמשך לכך, ועדת שמיד (2006) הדגישה כי נדרשת קדימות לטיפול בסוגיית הילדים בסיכון בחברה הערבית ביחס לשאר האוכלוסיות בישראל, תוך פיתוח מענים מותאמים תרבותית. ממיפוי שנעשה במסגרת הפעלת תוכנית לאומית לילדים ונוער בסיכון נמצא כי מצבם של הילדים הערבים קשה יותר מאשר זה של הילדים באוכלוסייה היהודית בישראל (סבו-לאל וחסין, 2011). נמצא כי בשנת 2009, מתוך 26,000 הילדים שאותרו כחשופים לאלמות ולמצבים מסכנים במשפחתם, 14,500 היו ערבים (וייסבלאי, 2010). בשנת 2017 נמצא כי הילדים ובני הנוער הערבים המוגדרים בסיכון מהווים 23% מכלל הילדים ובני הנוער ביישובי התוכנית, ו-47% מכלל הילדים בסיכון שנמצאו במסגרת התוכנית הלאומית לילדים ונוער בסיכון (משרד מבקר המדינה, 2021; סבו-לאל, 2017).

יש לציין שלמרות הנתונים המעידים על מידה רבה של סיכון בקרב ילדים מהחברה הערבית ביחס לשאר האוכלוסיות בישראל, הדבר אינו תמיד מדווח על ידי גורמים לוקליים (Ben-Arieh & Haj-Yahia, 2006). הפער בין המציאות לבין דרגת הדיווח על מקרים מלמד על הקשיים והחסמים העומדים בפני אזרחים ערבים בתחום זה, ובייחוד חסמים מבניים הקשורים באי-נגישות שירותים ואי-אמון בכשירותם התרבותית של מוסדות המדינה, בייחוד באזורים גאוגרפיים פריפריאליים וכפריים (Ben-Arieh & Haj-Yahia, 2006).

קולותיהם של אבות במחקר

מחקרים מעטים יחסית השמיעו את קולם של אבות בהקשרים מערכתיים, משפחתיים וקהילתיים בכלל, ובישראל בפרט. גם כאשר הובאו נושאים כגון מידת מעורבותם של אבות בחיי משפחתם, גידול וחינוך ילדיהם, היה זה ממקום של חיזוק מעמד הנשים והאימהות, ולא דווקא ממקום של בירור צורכיהם ורצונותיהם של גברים ואבות (פרץ-וייסודובסקי, 2018). עם זאת, נמצא כי אבות ואימהות מפגינים לעיתים קרובות הבדלים ייחודיים בסגנונות ובתפקידי ההורות שלהם, אף שמטרותיהם הן לעיתים קרובות משותפות (Palkovitz et al., 2014).

המחקר על אבהות בראייה חוצה-תרבות מעלה כי מאז 1990 גוברת המעורבות של אבות בגידול ילדיהם, דבר המגביר את השוויון הבין-מגדרי. יחד עם זה, קיימות מעט עדויות מחקריות על אבות מתרבויות לא-מערביות, ולכן קשה עדיין לערוך השוואות בין-תרבותיות. אך באופן כללי אפשר לומר כי ההצטלבויות של גזע, מעמד ותרבות עם מאפיינים ומשאבים אישיים קובעים את תפיסותיהם של אבות פרטניים לגבי מושגי סיכון ומוגנות של ילדיהם (Seward & Stanley-Stevens, 2014). תפיסותיהם של אבות על אודות סיכון ומוגנות קשורות גם בפיתוח דאגות חברתיות עבור ילדיהם, לדוגמה זיהוי מצבי הדרה. מחקרים מצאו כי תפיסותיהם של אבות לגבי סיכון ומוגנות במרחבים חברתיים קשורות לפרקטיקות ההורות שלהם (Cooper et al., 2020).

אבהות במשפחות ערביות

בחברה הערבית ההורים נחשבים כסוכני סוציאליזציה משמעותיים (חג' יחיא ולביא, 2014). במחקרן של עבוד-חלבי ושמאי (Aboud-Halabi & Shamai, 2016) נמצא בפרט כי אימהות ואבות ערבים הינם סוכני סוציאליזציה משמעותיים ביותר בנושאים פוליטיים וחברתיים עבור המתבגרים הערבים, וזאת מפני שנושאים אלה נחשבים לרגישים ומאיימים, והמשפחה נתפסת כמרחב בטוח לגיבוש זהות פוליטית-חברתית.

סגנון ההורות והאבהות בחברות קולקטיביות, כגון החברה הערבית בישראל, מדגיש את חשיבות ההרמוניה המשפחתית. האבות משיגים הרמוניה זו לרוב על ידי ביסוס סמכותם ושליטתם בשאר בני המשפחה (Dwairy & Achoui, 2010). המבנה החברתי של החברה הערבית המסורתית ומנהגיה מותיבים את תפקיד האב במשפחה גם בהבעת דאגה ואהבה. האב נתפס כראש המשפחה והאחראי על פרנסתה, וכן כגורם הסמכות, ואילו שאר בני המשפחה מצופים לכבד אותו ולקבל את סמכותו בהחלטות הנוגעות לחייהם (מסארוה-סרור, 2015; Al-Krenawi & Lev-Wiesel, 2002).

יש לציין כי תהליכי המודרניזציה שמתרחשים בחברה הערבית בישראל בעשורים האחרונים ערערו במובן מסוים את סמכות האבות. דפוסי משפחה עכשוויים הולכים וחודרים לאוכלוסייה זו, לצד הדגשה של ערכים אינדיווידואליים בתחומים כגון השכלה, תעסוקה, מעמד האישה, דפוסי בילוי ועוד (Abu Baker & Dawairy, 2003). אך למרות מגמות השינוי, מחקרים עדכניים מראים שלדפוסי סמכותניים ומסורתיים של גבריות עדיין ישנו מקום מרכזי בתרבות (Kangas & Lämsä, 2020).

סטריאר (Strier, 2015) ציין ארבעה ממדים ייחודיים המשפיעים על עיצוב שונה של הדימויים, התפיסות והפרקטיקות של האבהות בישראל: (1) הבדלים לאומיים - אבות יהודים לעומת ערבים; (2) הבדלים דתיים - אבות דתיים לעומת חילונים; (3) הבדלים אתניים - אבות מהגרים לעומת ילדים מקומיים; ו-(4) מעמדות סוציו-אקונומיים שונים - אבות עשירים לעומת עניים. הבנה זו מדגישה כי מושג האבהות (fatherhood) נתון לתהליכים של הבניה חברתית (Moloney, 2002).

עם זאת, עדיין ניכר מחסור במחקרים ובספרות על אבהות בעולם הערבי בכלל, ועל האבות הערבים בישראל בפרט. מחקר מסוג זה נחוץ כיוון שמושג האבהות התפתח ועבר שינויים רבים עם השנים (פרידלנדר, 2000). מחקר מקיף של דליה כהן-מור (Cohen-Mor, 2013), אשר בחן את האופי המסורתי והמתפתח של יחסי אבות ובנים במשפחות ערביות במזרח התיכון, העלה כי מבחינה תרבותית העולם הערבי מייחס חשיבות רבה לתפקיד האב, וקובע כי "הנאמנות הראשונה" של בני המשפחה היא לאב. במחקר של סרסור (2010), שבחן את החוויה האבהית של גברים ערבים בישראל כסיפור הקשרי, נמצא כי חוויית האבהות תלויה בהקשרים היסטוריים ותרבותיים ובעלת היבטים סוציו-פסיכולוגיים. המחקר הדגיש כי התייחסות למגדר במובנו הצר אינה מדויקת, וחשוב גם להתייחס להקשר הפוליטי, החברתי והתרבותי הגלוי והסמוי בחוויית ובפרקטיקות של האבות.

לסיכום, הסקירה הנוכחית מעלה שהידע על אודות החברה הערבית אומנם קיים, אולם עולה מהשטח צורך בבחינה מעמיקה ומקיפה יותר של תופעות הסיכון של ילדים ושל תפיסות בנושאים נוספים, באמצעות חלוקה תת-קבוצתית ותרבותית של מה שמכונה בישראל בהכללה "החברה הערבית" - ובעיקר בקרב אבות בני חברה זו, שקולם נשמע פחות בשיח הציבורי והמקצועי.

מטרת ושאלת המחקר

מטרת המחקר היא למפות את מקומו של ההקשר בעיצוב האמונות, התפיסות וההבניות של סיכון ומוגנות ילדים בקרב אבות ערבים המתגוררים בפרודור ירושלים.

השאלה המרכזית שמאמר זה עוסק בה היא: מהם מאפייני הסיכון של ילדים על פי תפיסתם של אבות ערבים הגרים בפרודור ירושלים?

שיטת המחקר

המחקר הנוכחי נערך במתודה איכותנית והתבסס על ראיונות חצי-מובנים. מחקר איכותני נמצא רגיש וקונסטרוקטיבי עבור קבוצות מיעוט ומייצר ידע ייחודי על אודותיהם (בקרמן, 2006). המחקר הנוכחי נערך בשלושה כפרים - אבו-גוש, עין נקובה ועין ראפה, שממוקמים באזור המכונה פרודור ירושלים. אזור גאוגרפי זה נמצא בגבולות הקו הירוק בישראל, והוא נקרא בשם זה כי היסטורית הוא חיבר בין השפלה והים לבין הרי ירושלים. האזור מוקף מצד אחד בשטחים פלסטיניים, ומצידו השני הוא מוקף ביישובים יהודיים. משאלות הגישוש עלה כי תושבי הכפרים האלו חשים על בשרם את המתח בין התרחקותם מחברת המוצא הפלסטינית לבין תהליך התאזרחותם בחברה הישראלית. מתח זהותי-חברתי זה מספק הקשר חשוב להבנת תפיסותיהם של תושבי האזור לגבי סוגיות ומצבים הקשורים לילדים בסיכון (יחזקאל ועמיתיו, 2021).

דגימת המשתתפים במחקר זה הייתה מכוונת, והמטרה הייתה לאתר משתתפים "איכותיים" כקריטריון מהותי. בשלב הגישוש נעשתה פנייה למספר משתתפים אופציונליים, בין השאר על בסיס היכרות אישית. ההיענות הייתה גבוהה וחיובית. לאחר שלב הסינון נבחרו 15 מרואיינים מתוך יותר מ-25 אבות שהסכימו לקחת חלק במחקר. מרואיינים אלו שימשו מקור מידע חשוב ומקיף. הם הביעו עניין בפני החוקר לספק את המידע שברשותם, והצהירו כי יהיו זמינים לחלוק מידע גם בשלב מאוחר של המחקר.

האבות שאותרו למחקר היו ערבים מוסלמים, בטווח הגילים 28-44 (ממוצע 36.2, סטיית תקן 3.57), נשואים ואבות לילדים קטנים בני 3-10. כולם היו ילידי אחד משלושת הכפרים באזור הנחקר ומרכז חייהם התקיים בו. מניטוח הנתונים הדמוגרפיים נמצאה שונות בין המשתתפים במאפייניהם הסוציו-אקונומיים: שישה משתתפים הגדירו את מצבם הכלכלי "טוב", וארבעה נוספים תיארו אותו כ"בסדר", "אין חובות", "בממוצע" או "הכול זורם" (בסך הכול עשרה משתתפים, כ-66.6%). שלושה משתתפים אחרים (20%) הגדירו את מצבם הכלכלי כ"לא טוב", "קשה" ו"לא קל". שניים (13.3%) בחרו שלא להגדירו. עוד נמצאה שונות בהתפלגות רמת ההשכלה: שישה משתתפים לא סיימו 12 שנות לימוד ותשעה סיימו לפחות 12 שנות לימוד, מתוכם ארבעה היו בוגרי תואר ראשון ושניים בוגרי תואר שני. בבחינת מידת הדתיות, שבעה מרואיינים הגדירו עצמם כחילונים, ארבעה כמסורתיים וארבעה כדתיים או דתיים-מסורתיים.

לוח 1: נתונים דמוגרפיים של משתתפי המחקר

	מרבויין (בדוי)	גיל	יישוב מוצא	מצב משפחתי	השכלה	רמת דתיות	מצב כלכלי וכללי (הגדרה עצמית)
1	עסאם	37	עין נקובה	נשוי+4	תואר ראשון	חילוני	"קצת קשיים כלכליים... ילד עם נכות במשפחה"
2	עזאת	44	אבו גוש	נשוי+5	תואר ראשון ותעודת הוראה	חילוני	"אין חובות, חיים את היום ומתמודדים"
3	ברהום	35	עין ראפה	נשוי+3	7 שני"ל	מסורתי	"המצב לא משהו.. יש בעיות גם עם השכנים"
4	סלים	36	עין ראפה	נשוי+2	תואר ראשון	מסורתי	"לא קל.. לפעמים הכל סוכר.. נחמד פה"
5	נביל	33	עין נקובה	נשוי+4	5 שני"ל	דתי	"הכל בא מלמעלה.. אני מרגיש טוב וזה הכי חשוב"
6	סאלח	37	אבו גוש	נשוי+4	12 שני"ל	חילוני	"המצב בסדר.. בעזרת ה' יהיה יותר טוב"
7	וליד	34	עין נקובה	נשוי+4	6 שני"ל	דתי	"אני חי טוב, אבל לא מצוין.. העיקר הבריאות"
8	מסעוד	38	עין נקובה	נשוי+5	11 שני"ל	דתי-מסורתי	" חיים במוצע.. הבריאות לא משהו, העיקר הילדים"
9	חמד	34	עין ראפה	נשוי+3	תעודה מקצועית בטבחות	מסורתי	"סה"כ מסתכל על הדברים החיובי.. המצב טוב"
10	שאהין	28	אבו גוש	נשוי+2	תואר ראשון	חילוני	"מצב כלכלי טוב למרות הוצאות גדולות.. במשפחה בסדר"
11	אברהים	35	אבו גוש	נשוי+2	12 שני"ל	חילוני	"המצב טוב ובמשפחה טוב.. הכל טוב מבחינתי"
12	פריד	37	אבו גוש	נשוי+4	תואר ראשון	מסורתי	"בכלכלה הכל זורם.. פה ושם כאב ראש עם השכנים"
13	מחמד	36	עין ראפה	נשוי+3	תעודה מקצועית בנגרות	דתי-מסורתי	"עובד ומפרנס טוב וגם האישה עובדת ועוזרת לי בהכל"
14	פאזי	39	אבו גוש	נשוי+1	תואר שני	חילוני	"אין לי הרבה הוצאות.. עובד טוב והקשר במשפחה טוב"
15	סלאמה	40	עין נקובה	נשוי+4	10 שני"ל	חילוני	"מצב לא טוב.. יש בעיות גם במשפחה וגם בפרנסה"

איסוף הנתונים

הראיונות עם האבות נערכו בין החודשים מרץ 2018 עד ספטמבר 2018. בתחילת המחקר נעשתה בדיקת שטח מקיפה שכללה ראיונות עם שלושה אינפורמנטים משלושת הכפרים - ברהום-עין ראפה, עסאם-עין נקובה ועזאת-אבו גוש. ראיונות אלה סייעו בלמידה ראשונית של ההקשרים הייחודיים לאזור, וסיפקו מידע מהותי על תופעת הסיכון באזור. לשלושת האינפורמנטים נעשתה פנייה נוספת שתועדה ביומן השדה, במטרה לבחון ולקבל מידע נוסף על ממצאים מרכזיים שעלו מהשלב הראשון. האינפורמנטים נבחרו לאחר תהליך גישוש שממנו עלה כי הם מתאימים לקריטריוני המחקר ושולטים בהון התרבותי המקומי. נלקחה בחשבון הבעייתיות האפשרית בבחירת אינפורמנטים אשר מייצגים נקודת מבט סובייקטיבית, ומתן מיקום ייחודי להם במדגם.

אמינות המחקר והיבטים אתיים

אמינות המחקר התבססה באופנים שונים. ראשית, המראיין ניהל יומן שדה ובעזרתו השתדל לפתח עמדה רפלקטיבית אותנטית וביקורתית. כמו כן, צוות המחקר קיים דיונים רפלקסיביים במטרה לשמור על שרשרת העדויות בכל שלבי המחקר מבפנים ומבחוץ (insiders-outsiders). בהמשך לכך, החוקר העביר למשתתפים טיוטה של פרק הממצאים, כך שיוכלו לשפוט (members checking) אם כוונותיהם הובנו ואותרו (Birt et al., 2016). למשתתפים ניתן פירוט מלא על המחקר, הודגשה המחויבות לשמירת הפרטיות והאנונימיות, ונעשה שימוש בשמות בדויים. המשתתפים חתמו על טופס הסכמה מדעת בשפה הערבית. המחקר קיבל אישור של ועדת האתיקה בבית הספר לעבודה סוציאלית ורווחה חברתית באוניברסיטה העברית.

כלי המחקר

מדריך הראיין פותח על ידי נדן ורואר-סטריאר (2021), ונעשו בו שימוש והתאמות גם במחקרים קודמים שנערכו בקרב קבוצות אוכלוסייה שונות, כגון חרדים, בדואים בנגב ועוד (גמרא, 2016; מרעי-סרואן, 2012). השאלון בוחן לעומק את משמעותו של מושג הסיכון, כולל הגדרה, אטיולוגיה, דרכי פעולה ועוד. שאלות לדוגמה: "תאר לי מי הם לדעתך ילדים בסיכון/בהזנחה/בהתעללות?", "מהם לדעתך הגורמים לסיכון/להזנחה/להתעללות?". הראיין היה חצי-מובנה, והותאם לאוכלוסייה הנחקרת באמצעות תרגום מקצועי לשפה הערבית והתנסחות רגישת תרבות והקשר. השאלון כלל גם בירור פרטים סוציו-דמוגרפיים.

עיבוד הנתונים

הראיונות הוקלטו ושוקלטו על ידי החוקר. הניתוח התמטי התבסס על זיהוי קודים, קטגוריות ותמות מרכזיות. לאורך הניתוח פותחו דפי קידוד שכללו מבואות מדברי המראיינים, ונערכו הצלבות רבות כדי לפתח יכולת ניתוח מורכבת ורחבה יותר. בהמשך בוצע קידוד על ידי שני חוקרים נוספים תוך התבוננות משותפת בנתונים.

ממצאים

מאמר זה מתמקד בתמה מרכזית שעלתה מהממצאים - הגדרות מצבי הסיכון לילדים. בתמה זו הוצגו תפיסותיהם של אבות ערבים מפרודור ירושלים בנוגע למשמעויות של ילדים בסיכון, לצד דוגמאות ונרטיבים לביטוייה של סוגיה זו בחיי היום-יום שלהם. שלוש הקטגוריות בתמה זו שנמצאו בשכיחות הגבוהה ביותר הן: (1) גורמים לתפיסת המקום על ידי האבות כבטוח לעומת פחות בטוח; (2) פערים תוך-תרבותיים אשר מעצבים ומגדירים את תפיסת הסיכון שנשקף לילדים; ו-(3) סיכון כמצב דטרמיניסטי שנובע מהעברה בין-דורית.

הבית והרחוב: "הבית הוא מבצר"

במענה לשאלה מהו מקום בטוח עבור ילדים, הרוב המוחלט של המרואיינים תיארו פערים בין ה"בית" ל"רחוב" בהגדרת מקומות בטוחים ולא בטוחים עבור ילדים, גם בתחום האזור הנחקר. הם שייכו לבית מאפיינים של הגנה מהותית, ואילו הרחוב תואר כאזור מסוכן שיש להרחיק ילדים ממנו. כך לדוגמה תיאר סלאמה, אב לארבעה בן 40, את מקומו של הבית כמגן פיזי ורגשי:

אצלנו קודם כול הבית הוא מבצר, אני חושב שרבים ממי שאני מכיר רואים בבית מקום בטוח. הרבה אנשים בכפר משקיעים בבתיים שלהם... אהה... בבית עצמו ובגינה, ורואים בבית מתחם בטוח.

מסעוד, אב לחמישה בן 38, העיד כי: "הבית בהחלט הכי בטוח מבין כל המקומות [...] הוא כמו חומה שמגנה על הילד [...] אם קשה לו או רע לו [...] יש מענים לזה". חמד, אב לחמישה בן 34, התייחס לעניין המוגנות והפיקוח על הילד באומרו: "הבית בעיקר, מבחינתי, הוא המקום הבטוח ביותר [...] והמוגן ביותר [...] בבית אתה יכול יותר להרגיש את הילד ולדעת מה קורה איתו". גם וליד, אב לארבעה בן 34, ציין את גורם הפיקוח והוסיף התייחסות לצורך בשליטה הורית: "בבית ניתן לפקח ויש יותר שליטה, וזה חשוב להורה".

לעומת הבית, הרחוב נתפס כמקור מידי לסכנה. מוחמד, אב לשלושה בן 36, הגדיר את הרחוב כאזור לא בטוח באומרו: "הרחוב פרוץ [...] אין שם מי שיסתכל ויבחין מה כן ומה לא ויכולים לנצל את תמימות הילד [...] ברחוב יש מלא מכוניות [...] אי אפשר גם לדעת מה יקרה". גם מסעוד התייחס לחששות מפני הרחוב ואמר: "כשהילד בחוץ אני יותר חושש, וכשהוא בחוץ אני יודע שיש בעיה". חמד התייחס אף הוא לסכנות שקיימות ברחוב: "מי שנמצא ברחוב אצלנו הוא מבחינתי... אהה... נמצא במצב של סיכון [...] יש ברחוב אנשים שיכולים לפגוע בו... אהה... לנצל אותו אולי". עזאת, אב לחמישה ומורה בן 44, דיבר על דאגת ההורה עקב חוסר היכולת לפקח על הנעשה ברחוב: "אתה לא יודע אם קשה לילד בחוץ או לא נוח לו, אתה לא יכול לעקוב אחר מצבו [...] הוא חשוף לתאונות ולסכנות".

היבט נוסף לשהות ברחוב הוא חברים שעלולים לגרור את הילד למעשים מסוכנים. מסעוד, אב לחמישה בן 38, תיאר את הבעייתיות במפגש עם ילדים מסוכנים בני קבוצת השווים מתוך הקהילה. מתיאור עולה כי הסיכון עלול להתקיים גם במרחק קטן מהבית, משום שברחוב נמצאות גם קבוצות עבריינים שיכולות להיות מסוכנות:

כמו שאמר הנביא עליו השלום, אהה... החבר יכול גם לגרור, לפי זה שאם אתה רוצה לשאול על אדם, שאל קודם מיהו חברו, אממ... אז אם רוצה לדעת על אדם מסוים, אז... הוא ישאל עצמו תחילה עם מי אותו אדם מסתובב, ואז ניתן ללמוד על אותו אדם. לדעתי, חברים מסכנים מהכפר יכולים לסכן אחרים, והדרך לרחוב ולפשיעה הוא במרחק פסיעה... אממ... זאת עובדה ולא סתם אמירה! אהה... יכולים לשדך ילדים לעבריינות ולמרידה בהורים.

פערים תוך-תרבותיים ותוך-קבוצתיים: "למרות שהוא מוסלמי, הוא זר למנטליות של המקום"

הרוב המוחלט של האבות ראו מצב סיכון בחיבור או בקרבה לערבים מוסלמים שנחשבים זרים בכפר. בקטגוריה זו בלטה חרדה של האבות מהיטמעות עם אנשים הדומים להם מבחינה תרבותית ודתית ואף גרים בקרבם, אך נתפסים בכל זאת כאיום וסכנה. מהעוצמות הרגשיות שעלו בקטגוריה זו ניכר הצורך שלהם בהיבדלות והימנעות מקשר עם גורמים זרים על פי הגדרתם, אשר זרים למנטליות של המקום. דוגמה לכך קיבלנו מנביל, אב לארבעה בן 33:

אנחנו שונים מכל הבחינות מהם! אנחנו מודרניים יותר גם בחשיבה... אהה... הלבוש שלנו שונה... ההתנהגות שונה... הכול שונה! לא יודע איך להסביר לך את זה... זה פשוט לא אותו הדבר.

בקטגוריה זו ניתן ללמוד על הייחודיות של כפרי האזור, שבהם ההפרדה בין אנחנו "המקומיים" לבין הם "הזרים" עלתה באופן ספונטני במהלך הראיונות באופן שגרתי ובווריאציות שונות. 12 מתוך המרואיינים התייחסו לקיומה של סרגציה חברתית-תרבותית מוצהרת בקהילותיהם, וחלקם הביעו סלידה עמוקה מחיבור חברתי-תרבותי כפוי ולא רצוי זה. העובדה שהמרואיינים היו כולם ממוצא אתני ערבי לא הפריעה לרובם לפרש את הכינוי "ערבי" ככינוי גנאי הנושא קונטציות שליליות. לא פעם הדגישו המרואיינים חוסר הרמוניה זה בהפגנתיות. הכינוי "ערבי" יוחס בדברי רובם לכל ערבי-מוסלמי זר המגיע לכפר בדרך כלשהי ואינו יליד כפרי האזור הנחקר. כך הצהירו המרואיינים לדוגמה כי "אנשי הכפר לא סובלים [את] הערבים שבאים" (אברהים), "אנחנו ערבים לייט ושונים מאחרים" (ברהום) ו"אין עימם שפה משותפת... לך תשים אצלם את הילד!" (סאלח).

בהמשך לכך עלו בראיונות הגישוש חששות רבים כי הזרים הם "פדופילים ומסוכנים" (עזאת) או "סוטים" (ברהום). מנגד, היהודים תוארו כ"בני דודים שלנו" (אברהים), בעלי השפעה חיובית בתחום התרבות, החינוך והחברה. הם גם תוארו כמי שלימדו את המרואיינים לחשוש מפני זרים (שאהין), נוכח "חששות משותפים" של בני המקום והיהודים מפני זרים אשר מהווים איום עליהם (סלים). דוגמה נוספת לעוצמתו של יחס זה עלתה מתיעוד מפגש ביומן השדה עם משפחתו של מסעוד: אשתו, תושבת הצפון, נכנסה לחדר האורחים שבו בוצע הראיון וביקשה לדעת מהי מהות המחקר, לדבריה מתוך סקרנות. לאחר שקיבלה תשובה, הסבירה בנימה כעושה כי "אנשים באזור פשוט לא אוהבים אותנו [...] זה עצוב כי אני בעיניהם 'זרה', למרות שאיני רואה עצמי נבדלת מהם". עולה מכך כי נוכח

העובדה שאינה ילידת המקום, היא הפנימה את הנורמות הלוקליות לגבי הזרים הערבים. בהקשר זה תיאר נביל, אב לארבעה בן 33, את הפערים בין אזור מגוריו לאזורים אחרים מבחינת הסיכון לעומת הביטחון לילדים:

עין חמד [יישוב יהודי השוכן ליד היישוב הנחקר] הוא מקום בטוח. לעומת זאת עימוואס [פארק קנדה] הפך להיות מקום לא בטוח, ויש שם היום הרבה אנשים מוסלמים ממזרח העיר שנמצאים שם! מבחינתנו, אהה... הפסקנו ללכת לשם כי המקום הפך להיות לא בטוח! [...] במזרח העיר ירושלים ובאזורים פלסטיניים... אממ... מרגיש יותר לחוץ ולא בטוח. באזורי המחסומים אני ממש לא מרגיש בטוח! גם ב"באב אלעמוד" במזרח העיר מרגיש מאוד לא בטוח, אממ... פעם הייתי ברמאללה ולא יכולתי לחזור לבית בגלל בעיות שעשו מפגינים שם, וסגרו לנו את המחסום ונתקענו שעות באזור.

מציטוט זה עולה תפיסה ברורה של סלידה מאזורי ירושלים המזרחית, המאופיינים בהתיישבות ערבית מוסלמית. נביל תופס אזורים אלו כלא בטוחים, ואף חושש מהתחברות לאוכלוסיות האזור לעומת אוכלוסיות הקרובות לכפרו. לפי תיאורו, אי-הגעה לאזורים אלו היא פעולת מנע מפני הסכנה, אשר מסייעת להגביר את הביטחון האישי. בנוסף צוין השוני בין ה"זרים" הערבים-מוסלמים לבין הכפריים ילידי המקום, כך שהזרים ככלל נתפסו כפחות מודרניים, בעלי לבוש שונה והתנהגות שונה, דבר שאיים על הנראות הטובה של בני המקום. לעיתים "הזרים" אף תוארו כפדופילים שמשקפת מהם סכנה לפגיעה מינית בילדים.

לצד הגדרת מקומות "אחרים" כמסוכנים, ציינו המרואיינים את הערבים ה"מתנחלים" (מילה שגורה בפה של עסאם וברוהם) כגורם מסכן וכחלק מהגדרתם את הסיכון לילדים. הזרים נתפסו בראיונות כמקשה אחת הכוללת גברים, נשים (בנישואי תערובת) וילדים. כך לדוגמה שאהין, הייטיקיסט ואב לשניים בן 28, תיאר את הסכנות ושיתף בחששות ובחוסר הביטחון שלו מחיבור עם ערבים-מוסלמים שגרים בכפרו, תוך הדגשת הפערים בין האוכלוסיות:

שאהין: בשנים האחרונות היחסים עם הערבים הפכו ליותר ויותר מורכבים... אהה...

המראיין: תגיד מי הם אותם זרים מבחינתך?

שאהין: אני בעיקר מדבר על ערבים מבוגרים... אממ... אין לדעת מה הרקע שלהם, מי הוא ומה הוא ותמיד יש את החשש הזה, וזה בעיה עבור ילדינו... אממ... אני לא מוכן שילדיי יגדלו בסביבה הלא-בטוחה של הזרים שגרים בכפר (אומר בנימה כעושה ונאנח בקול)... לא מקבלים אדם שרוצה להתנחל, בעיקר אנשים ממזרח ירושלים שתרבותם שונה.

מתפיסתו של שאהין ניתן ללמוד על המורכבות הרבה ביחסים בין האוכלוסיות - ילידי המקום שגדלו בכפר לעומת אוכלוסיות ערביות שהיגרו אליו. אותה מורכבות מיוחסת על פי שאהין לפערים בתפיסות הבין-תרבותיות לשוני בין האוכלוסיות, אשר מתפרש גם כגורם המסכן את ילדי המקום. הערבים המבוגרים ממזרח ירושלים נתפסים כאיום המשמעותי יותר מבין שאר הזרים.

בהמשך לכך עזאת, אב לחמישה ומורה בהכשרתו בן 44, תיאר "סופר סיכון" העולה מילדי הזרים, שבעצמם נמצאים במצבי סיכון. הוא דיבר בריאיון על החיבור עם קבוצת שווים שאינם נמנים עם בני המקום ונמצאים בסיכון בעצמם, כגורם סיכון משמעותי יותר עבור הילדים המקומיים:

עזאת: ילדי אנשים שהגיעו מחוץ לכפר, גרו בכפר והפכו לחלק ממנו... אהה... לדעתי מצב זה משפיע בצורה שלילית עוד יותר.

המראיין: מה כוונתך?

עזאת: יעני ילדי הזרים, שבעצמם נמצאים בסיכון ועם בעיות חברתיות ומשפחתיות שונות בתוך ביתם, הם סופר סיכון עבור ילדינו... אממ... הם משפיעים על ילדינו לרעה בכך שהם חוברים אליהם גם בבתי הספר, ואני רואה בהם איום הכי גדול על הילד ומקור ליצירת סיכון בקרב ילדים ממשפחות טובות.

עזאת, שעבד שנים רבות במוסד חינוכי באזור הנחקר, מציג מצבי סיכון הקשורים לילדי הזרים החיים בקהילה, ואת ההשלכות השליליות שיש לכך לתפיסתו על ילדי המקום. לתפיסתו, ילדי הזרים אשר חיים בקהילה מתקשים להפוך לחלק אינטגרלי ממנה, ומשפיעים לרעה על הילדים המקומיים נוכח מצבי סיכון משפחתיים וחברתיים שמהם הם סובלים. חיבור חברתי שכזה מעורר לפי תפיסה זו סיכון כפול - הן הסיכון של החיבור לזר, והן הסיכון של החיבור לילד המתמודד עם מצבי סיכון בעצמו.

סיכון כמצב דטרמיניסטי, קבוע ומועבר בירושה: "יש משהו שנקרא אפקט דומינו"

שבעה מרואיינים תיארו את הסיכון כבעיה חברתית הנובעת מכך שהמשפחות מעבירות את קשייהן בירושה, ובמילים אחרות בהעברה בין-דורית. לדידם, העוני והחולי הם גורמי סיכון עבור ילדים, וכאשר הם גדלים - גם ילדיהם נמצאים בסיכון. הדבר תואר כהשפעה חד-משמעית, כאילו מצבי הסיכון הם סטטיים ולא ניתנים לשינוי או ריפוי. המרואיינים שיקפו תפיסה לפיה אדם נולד לתוך מציאות כפוייה של סיכון, ובה הסיכון נלמד ונרכש באופן בלתי נמנע מעצם השתייכותו המעמדית. ההדדיות בין היותם של אנשים אלה קורבנות בסיכון לבין היותם תוקפים מסוכנים בעצמם תוארה מצד האבות כמציאות נוקשה, שלקהילה הכללית אין דרכי התמודדות עימה מלבד התרחקות ממשפחות אלו. כך לדוגמה וליד, אב לארבעה בן 34, תיאר את השיוך המשפחתי המסכן אשר יוצר מסלול למידה שסופו ידוע מראש:

יש משהו שנקרא "אפקט דומינו", שבו סיכון גורר סיכון וקריסה של דורות קדימה [...]. אם אדם רואה התעללות בקרב הקבוצה בה גדל, אז [הוא] יחשוב שזה דבר מקובל וחלק מהחיים והופך כך בעצמו [...]. אין דרך חזרה ממציאות שכזו [...]. ילד מוכה לרוב מכה בעצמו או הוא מתנהג באופן סמוי... אהה... באופן שלילי, כמו קריעת ספרים ותיקים של ילדים אחרים ומזיק לבגדים לילדים אחרים.

ברהום, אב בן 35, התייחס למעבר הבין-דורי וליסיבות לסיכון, בדגש על ההתעללות וחלחולה לדורות הבאים. בדבריו עולה תפיסה של דטרמיניזם וחוקיות לתופעה:

נניח אב שיש לו מצב נפשי כלשהו שגורם לו להתעלל... יש משהו שגורר משהו... אממ... זה עובר לדורות הבאים בירושה. יש נזק לילד שהוא תוצר של אירועים שהאב עצמו עבר, וככה זה עובר מדור לדור. אהה... התעללות אינה דבר פשוט, יש לה מצבים שתלויים באישיות של אותו האדם שמתעלל, אממ... בעיות שהוא סובל מהן... שמחלחלות לבא אחריו.

מצב סוציו-אקונומי של קבוצות בקהילה נמצא כגורם סיכון עבור ילדים שעלול להשפיע על התנהגותם לרעה. 12 מתוך משתתפי המחקר התייחסו לגורמי סיכון הנובעים ממצב סוציו-אקונומי נמוך ועוני. פריד, אב לארבעה ועורך דין בן 36, קישר בין השלכת העוני לסיפוק צרכים חיוניים לילדים:

גם אם הקהילה דואגים מאוד, אכפתיים... ברגע שאין כסף וקיים עוני... אממ... אז אי אפשר לקנות מצרכים בסיסיים להתפתחות של הילד. קבוצות עניות שיש להם בעיות כלכליות נוטים לדעתי לעצבנות ולחוסר סבלנות, והילד הוא הקורבן... אהה... הדבר משליך לרעה עליו [...] ילדים עניים אצלנו לרוב לא מצליחים בלימודים והקהילה גם לא נותנת להם להתקדם... אממ... אין להם מספיק הזדמנויות כמו אחרים.

סאלח, אב לארבעה בן 37, הסביר כי מה שהופך את המצב הסוציו-אקונומי הנמוך לגורם סיכון הוא התמודדות בלתי פוסקת עם קשיים כלכליים וסוציאליים, המביאה להזנחת גידול הילדים באופן שמשליך על אופי גידולם:

לדעתי מצב סוציו-אקונומי מורכב יכול להוביל לתסכול [...] לכך שאנשים בקהילת הילד יתעללו או יזניחו, גם בשל בעיותיהם המשפחתיות. אהה... ילדים למשל שצומחים במצב סוציאלי נמוך או רקע אליים וסביבה לא בטוחה, אז זה יכול לגרור ולהאיץ סיכון [...] זה מתחיל משם... אממ... וזה קורה אצלנו... זו מכה.

כפי שצוין בפתח תמה זו, ההשקפה הקהילתית לגבי התפתחות המסוכנות של אנשים לסביבה רואה בחשיפה מוקדמת לסיכון גורם משמעותי אשר מארגן את עולמו של הילד סביב התנהגויות פוגעניות ובלתי מותאמות לסביבה, ולמידת ההתנהגויות הללו מחלחלת גם לאופן גידול הילדים שלו בבגרותו.

לסיכום, ניתן לראות כי אבות ערבים מפרוזדור ירושלים מבינים ומגדירים סיכון של ילדים מתוך ההבנה כי לבית ולמשפחה ישנו מקום מכריע במניעת הסיכון. לסימון הבית והמשפחה כגורמים הבלעדיים להבנת הסיכון יש הקשרים רבים שנדון בהם בהמשך.

דיון

ממצאי המחקר שתוארו במאמר זה מוסיפים לשיח האקדמי הקיים על הגדרות סיכון הקשר מיוחד של האזור הנחקר, ומעמיק בנקודת הראות של אבות ערבים תושבי המקום בסוגיה זו. פרק הדיון מתמקד במשמעויות של ההקשרים המצטלבים הייחודיים מבחינה חברתית וגאופוליטית של ערביי פרוזדור ירושלים, ובתרומת הבנתם לסוגיית האוניברסליות של הגדרות ילדים בסיכון.

לפי ממצאי המחקר, בקבוצה האתנית או הדתית המשותפת של הערבים המוסלמים בישראל מתקיימים פערים תוך-קבוצתיים ותוך-תרבותיים, הרואים בסיכון גורם פנים-קבוצתי וקהילתי המחייב התייחסות ותשומת לב. האמירה "למרות שהוא מוסלמי הוא זר למנטליות של המקום" מדגישה את ההתבוננות הביקורתית של המראיינים על קבוצות שונות בתוך קהילת מגוריהם. בקהילות סגורות בולט במיוחד ההקשר המקומי, לפיו הקבוצה הדומיננטית רואה בעצמה קבוצה לגיטימית ומועדפת ומתקשה להכיל קבוצות שנמצאות בשוליה או שמצטרפות אליה מבחוץ. תפיסה זו מעוררת קשיי השתלבות בקרב המצטרפים לאזור לצד קשיים של הקולטים אותם (Swidler, 2001).

תפיסת הסיכון שבחיבור לערבים מוסלמים "זרים" הגרים באזור, לעומת קבלת זרים מסוגים אחרים (יהודים למשל) ביתר קלות, אינה דבר מובן מאליו. הפערים בתפיסת הזהויות, האמונות וההתנהגויות עלו בין השאר גם מתוך שאלות שנגעו לייחודיות האזור, והדגישו פערים בין האזור לבין אזורים ערביים אחרים בירושלים המזרחית וברשות הפלסטינית. בפועל, כאשר בוחנים לעומק את הסוגיה ואת ההיגיון העומד מאחוריה, עולה תמונה של פער תוך-תרבותי בין תרבויות המשמשות כמראה האחת לשנייה, כך שערבי-מוסלמי-פלסטיני רואה בערבי-מוסלמי-פלסטיני אחר איום ותופס אותו כזר מול בני המקום והשקפיותיהם. כך נוצר סירוב מצד המקומיים להכיר ב"אחרים" למרות הדמיון ביניהם, והם מחשיבים אותם כבעלי ערך שונה ומגדירים אותם כבעלי מעמד נמוך ואף כ"פדופילים ומסוכנים". בכך הם בעצם מוחקים את הזר עד כדי שקיפות. ניתן ללמוד מניתוח זה על ההתמודדות הקשה הניצבת בפתחו של הזר והמודר ועל מנגנוני הדיכוי שאליהם הוא חשוף.

שאלת הנראות של המהגרים והאופן שבו החברה הקולטת תופסת אותם ומכירה בקיומם ובזהותם נדונה בספרות (אליהו-לוי וגנץ-מישר, 2016). ההבדלים בלבוש, בסוג הרכב שלהם ובעיצוב החיצוני של ביתם מעוררים לעיתים אפפתיה והזדהות, אך לרוב מייצרים התנגדות, לעג ודחייה המקשים על ההכרה בקיומו ובזהותו הסובייקטיבית של האחר. הנראות השלילית והצטלבויות הזהויות של הזרים או המהגרים ("המתנחלים") הערבים או המוסלמים יכולות להתפרש כתוצר של הבניה חברתית אשר בכוחה לדחוף את האחר למקום של שלילה והיעדר.

מנגנון של שלילת האחר מדגיש הנכחה ושימור של תושבי המקום המקוריים, כך ששיח הפנים-חוץ הופך לגיטימי. החוץ מסומן על ידי מינוח של "מתנחלים", "זרים" וכדומה, הבאים ממקומות שונים, ומעמדם נתפס כנמוך וכשולי (לומסקי-פדר ועמיתיה, 2010). הלגיטימיות של שיח ההדרה קשורה לאותם מנגנונים שקרומר-נבו וקומם (2012) הצביעו עליהם כמנגנונים מובנים ומושרשים. מנגנונים אלו מדכאים ומפלים את האדם על בסיס מגדר, שיוך מעמדי, אתני, תרבותי וכו'. רמת הדיכוי,

ההדרה וההזרה מתעצמת ככל שהקשרים אלו מצטלבים ומצטברים, דבר שבוטל בתיאורי האבות את המוסלמים הזרים. הצטברות המקרים המתוארים מעוררת מצבי שוליות ייחודיים, ועוזרת להבחין מי נתפס מסוכן ומסכן ואיך מוגדרים סיכון וסכנה (קורין-לנגר ונדן, 2012).

בהתבוננות על המציאות הישראלית, אין מנוס מלהתייחס לקונפליקט הערבי-יהודי (חסון ואבו עסבה, 2004) והישראלי-פלסטיני כמצב נתון – גם בראייה היסטורית וגם בראייה עכשווית – שמחייב קבוצות מוחלשות מקרב המיעוט הערבי החיים במציאות מורכבת לבחור את הצד שאליו הם משתייכים. שאלה זו גרמה לקבוצות מסוימות, כגון הדרוזים והצ'רקסים, לבחור בנאמנות מוצהרת למדינה (Firro, 2020). מצב פוליטי זה יוצר לעיתים משבר פנים-קהילתי בקרב קבוצות המיעוט, וגורם לפרגמנטציה פנימית והתבדלות פוליטית שמובילה גם להתבצרות תרבותית או חברתית.

עבור קבוצות מסוימות בתוך המיעוט הערבי, ההתבדלות הפוליטית (Firro, 2020) – שנתפסת במובן מסוים גם כעדתית, לדוגמה במקרה של בדואים או דרוזים – יצרה דינמיקה מبدלת ומדירה בין קבוצות הפנים האלו. ראייה זו בכוחה גם להסביר את ההקשר ההיסטורי של אזור פרודור ירושלים, שממוקם גאוגרפית ופוליטית בין הצד הפלסטיני לצד הישראלי. הרצון של תושבי הפרודור להזדהות עם הצד הישראלי גובה מחירים, בהם פגיעה ביכולת ההשתייכות של התושבים לצד הפלסטיני ואף תחושה שהוא הצד המאיים יותר. הבנת ההקשר הזה מסייעת להבין את הדינמיקה הקהילתית, ובפרט בתפיסתם של ילדים כנמצאים בסיכון נוכח סטטוס או שייכות שלהם למחנה פוליטי מסוים.

המרואיינים התייחסו לפרקטיקות סגירות מפני האחר בתיאור מצבי סיכון המאיימים על ילדיהם. האבות העידו כי הם חשים צורך בהתגוננות מפני סכנת החיבור לקבוצות שאינן נתפסות כשייכות למרכז התרבותי שלהם ולקבוצה השלטת המקורית של האזור. תפיסה זו מלמדת שלא רק קבוצת הזרים הבוגרים נתפסת כאיום, אלא גם ילדי הזרים נתפסים בו-זמנית כילדים בסיכון וכאיום על ילדי המקום. ניכוס הסיכון לצד של "הזר" מעיד באופן מורכב על הרחקת תפיסת הסיכון מהתושבים המקוריים, והעברתו אל הזרים בלבד.

הדינמיקה של הדרת הזר באה לידי ביטוי בפרקטיקות האחרה (othering) – סימון הזולת כשונה ונחות ביחסי הכוח. תהליך זה הוא לרוב פרשני, סובייקטיבי וחד-צדדי, ולכן הוא מורכב וקשה לזיהוי ולשינוי. לעיתים קרובות תיאור "האחר" אינו מבטא את מלוא מרכיבי המציאות והאמת, ולעיתים אף שולל קיומן של אמיתות ופרשנויות נוספות. זיהוי תהליכי האחרה חשוב על מנת לזהות תהליכי רציונליזציה ולגיטימציה לאי-שוויון ולהפחתת ערכם של אנשים הנתפסים כשונים. המשמעות השלילית הניתנת לקבוצת "הזרים" בכפרים היא תהליך של האחרה, ובייחוד האמירה ששוללת את אפשרות היותם הורים בעלי ניסיון, ידע ונסיבות חיים מעקרת אותם מחויבויות אפשריות (קרומר-נבו, 2022).

דוגמה לביטויים הפרקטיים של ההדרה וההאחרה דווחה במחקר עדכני העוסק בתפיסות סיכון ומוגנות של אבות סביב מגפת הקורונה (COVID-19). האבות דיווחו על הגבלת פעילות והתנסות של ילדיהם להתמודדות עם מצבי סיכון שזיהו, ובכך תיארו שימוש בפרקטיקה של מניעה כביטוי להגנה ואכפתיות (Palkovitz & Fagan, 2021). גם במחקר הנוכחי עלה כי חשש האבות מפני חשיפה או

התחברות של ילדיהם לקבוצת הזרים העלה רצון שלהם להתבדלות והסתגרות מפני האחר, ולהרחקת ילדיהם ממנו. דבר זה בלט בממצאים על תפיסת הסיכון לפי חלוקה של פנים וחוץ, כך ש"בית" הוא מבצרו".

אסטרטגיה זו של הימנעות נמצאה גם במחקרים נוספים, כמו במחקר של נדן ואחרים (Nadan et al., 2019), שבחנו את הסוגיה של ילדים בסיכון בחברה החרדית. באופן דומה עלה במחקר זה פער בין תפיסות הפנים והחוץ, כך שמי שאינו שייך לקבוצת הפנים החרדית נחשב כמי שמסכן את המרקם החברתי-תרבותי שלה. בנוסף נמצאו בקרב החרדים מאפיינים של סגירות ובידול מהחברה היהודית הכללית בישראל, שבאו לידי ביטוי אף בהפרדה של מערכת החינוך. החרדים רואים באחר הלא-חרדי סיכון רוחני לילדים ומשפחות חרדיות, אשר עלולים לאבד את אמונותיהם וזיקותיהם לדת עם היחשפותם לחברה הכלל-יהודית (גמרא 2016; קסינג, 2015). בהמשך לכך מתואר הסיכון הרוחני כשרטוט של גבולות בין העולם החרדי לבין זה שמחוצה לו. במחקרו של גמרא (2016) הרחוב הוצג כסיכון רוחני, משום שלהורים אין פיקוח על הילד ועל התכנים השונים שהוא נחשף אליהם, ואפשר לפגוש בו נוער חרדי שהידרדר, נוער חילוני ואף עבריינים. לילד שמתקשה למצוא את מקומו בקהילה החרדית, הרחוב עשוי לספק מענה על צרכים רגשיים שונים כגון תחושת שייכות, ובכך גדלה הסכנה.

לעומת תפיסת הרחוב המסכן, במחקרה של יונה (2015) על הגדרות הסיכון בקרב הורים מהגרים מברית המועצות נמצא כי הורים ייחסו חשיבות רבה להשתלבות ילדיהם בחברה הישראלית הכללית, וסברו כי הסתגרות בקהילה האתנית עלולה לעורר סיכון לילדים. אולם במחקר הנוכחי בלטה התפיסה המסתגרת, לפיה תרבות המקום "נקייה מסכנות" והסיכון "זר לתרבות המקום" ושייך לחברות ולתרבויות אחרות. תפיסות אלו משקפות את הפערים הנתפסים בין תרבות המקום לתרבויות חיצוניות.

התמודדות עם מצבי סיכון בקרב ילדים דורשת הבנה מעמיקה ומורכבת יותר של התופעה מנקודת מבטה של האוכלוסייה הנחקרת. לפי ממצאי המחקר, הסיכון נתפס בצורה דטרמיניסטית (Nadan et al., 2015), כך שהסטטוס החברתי ושכונת המגורים הנשמרים לאורך דורות נתפסים כקריטריונים להגדרות ולגורמים של סיכון בקרב ילדים. מכך עולה כי האפשרות לניעות חברתית נתפסת כנמוכה – ילד בסיכון מתואר כמי שנולד למשפחה בסיכון, ותופעת הסיכון נתפסת כעוברת בירושה. תפיסה זו מציבה את הסיכון כעובדה קיימת שקשה לשנותה, ובמקביל נוצרת הדרה של משפחות נוכח תפיסת הסיכון כתופעה רב-דורית העוברת מדור לדור (סטריאר, 2001).

סמפסון (Sampson, 2001) רואה בשכונות ובאזורי מגורים הקשר חברתי משמעותי לילדים ולמבוגרים, משום שהם מספקים גישה למשאבים, הזדמנויות חברתיות ואינטראקציות המשפיעות על התפתחותם ועל ההזדמנויות החינוכיות (Harding et al., 2011). הקשר זה עשוי להשפיע על הישגים וגם על מיקום חברתי (Berliner, 2009). במחקר הנוכחי עלה כי חלק מתושבי האזור הנחקר היו מודעים לנושא המעמד ולקיומם של פערים כפויים בין אוכלוסיות ושכונות בתוך הכפרים, הן מהפן הכלכלי והן מהפן של הסטטוס החברתי. חוסר בהזדמנויות והצבת רף גבוה יותר בפני עניים ובעלי מעמד חברתי נמוך יותר ניכר בתשובות המרואיינים. במחקרה של יונה (2015), אשר בחן תפיסות של הורים בני דור 1.5 מברית המועצות לשעבר בנוגע לסיכון ילדים, עלה ממצא דומה – לפיו מגורים בשכונות

עוני ומצוקה נתפסו על ידי ההורים, ובעיקר אבות, כגורם סיכון עבור הילדים. כמו כן, האבות במחקר ראו קשר בין אינטליגנציה למעמד חברתי. סוגיה זו מחדדת את הצורך בדיון על תפקידה של השכונה והסביבה כגורם חוסן עבור ילדים המוגדרים בסיכון.

עם זאת, לא תמיד ברור תפקידה של סביבת המגורים בסוגיית הסיכון לילדים (Maguire-Jack & Katz, 2022). אף כי שכונות של עוני והורות שנחשבת כמזניחה מהווים גרמי סיכון, שכונות עוני בעלות מאפיינים של לכידות קולקטיבית דווקא ממוזרות סיכון בקרב ילדים (Maguire-Jack & Marçal, 2022). שכונות מגורים שמתאפיינת בלכידות חברתית תומכת לעיתים בתפקיד ההורי, בייחוד במצבי הזנחה או מצב כלכלי רעוע. עם זאת, ככל שהבעיות עמוקות יותר, הסביבה והשכונה יכולות פחות לשנות את פני המציאות הפוגענית כלפי ילדים (Maguire-Jack & Marçal, 2022).

לסיכום, דיון זה מבליט את ההדרה התוך-תרבותית שבסופו של דבר הופכת להקשר ממשי בהדרת ילדים ובהימצאותם בסיכון מעצם הגדרתם כפלסטינים. השסע התוך-קהילתי והחברתי שכולל הימנעות מיצירת קשר עם הורים וילדים פלסטינים בשכונות הסמוכות לאלה של המרואיינים, פוגע בזכויות חברתיות של ילדים בתוך האקלים הקהילתי (סטריאר, 2001). ממצאים אלה מהווים את אחת התרומות העיקריות של המחקר.

מגבלות המחקר

למחקר הנוכחי מגבלות שנובעות מהיותו מחקר איכותני שמבוסס על דגימת נוחות מכוונת, שאינה מייצגת את כלל האבות הערבים בישראל. משום כך המחקר אינו שואף להכליל את ממצאיו על כלל האוכלוסייה, אלא מציע מסגרת להבנת התופעה הנחקרת באופן קוהרנטי ומתוכה הכללה של הבנה (Benhabib, 1997). מחקר זה מעודד דיאלוג על אודות ההבניות החברתיות והמיתוסים הרווחים בקרב אבות ערבים בישראל, ומפתח מסגרת קונספטואלית העולה מהנרטיב של המשתתפים. מגבלה נוספת של המחקר היא היעדר השמעת קולותיהם של ילדים, שהם מושא הדאגה של הוריהם ועליהם גם מופעלות פרקטיקות של מניעת סיכון בידי ההורים (Gemara & Nadan, 2022).

נקודות מפתח

- מחקר זה מאתגר את התפיסה התאורטית המניחה אחדות בתפיסת הסיכון לילדים, ומדגיש הקשרים משמעותיים כגון מעמד פוליטי, מצב כלכלי ומקום מגורים בתפיסת מצבי הסיכון לילדים.
- ראוי כי אנשי מקצוע המטפלים באבות ערבים יקדישו תשומת לב לאסטרטגיית ההימנעות של הורים בהגנה על ילדיהם, ויפתחו מענים בהתאם.
- בעבור קובעי מדיניות, מחקר זה עשוי לסייע בחיזוק הקשר בין הפחתת סיכון בקרב ילדים לבין הגברת לכידות ואחריות ברמה השכונתית והקהילתית, קרי, מדיניות מכלילה.

מקורות

- אזיקוביץ', צ. ולב-ויזל, ר. (2014). התעללות, הזנחה ואלימות כלפי ילדים ובני נוער בישראל: בין שכיחות לדיווח. מתוך אפידמיולוגיה של התעללות בילדים בקרב ילדים בישראל - לקט נתונים. המרכז לחקר החברה, אוניברסיטת חיפה.
- אליהו-לוי, ד. וגנץ-מישר, מ. (2016). "הרגשתי מחמם את הלב, ככה זה כששמים לב אליך": מיצוב עצמי של נערים ממשפחות של מהגרי עבודה בדרום תל-אביב. גילוי דעת, 9, 105-130.
- בנבנישתי, ר. ושמיד, ה. (2010). סקר עמדות הציבור כלפי פגיעה בילדים והדיווח לרשויות. מכון חרוב. https://www.haruv.org.il/_Uploads/dbsAttachedFiles/articlesemail.pdf
- בקרמן, צ. (2006). מחקר ללא ענווה. ארץ אחרת, 34, 54-57.
- גמרא, ה. (2016). תפיסות אודות סיכון בילדים בקרב אבות בחברה החרדית (חיבור לשם קבלת תואר מוסמך). אוניברסיטת חיפה.
- גרא, ר. (2013). ספר החברה הערבית בישראל (6): אוכלוסייה, חברה, כלכלה. מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- הורוביץ, נ. וברבוי, ר. (2013). סקירת ספרות לצורך קביעת מדיניות לפיתוח שירותים לילדים החיים בהזנחה. ביטוח לאומי, הקרן לילדים בסיכון, "אגורא מדיניות".
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2020). אוכלוסיית ישראל בפתחה של שנת 2021.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2021). הרשויות המקומיות בישראל 2021.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2022). טבלה חודשית של למ"ס עבור נובמבר 2022 (אומדן).
- וייסבלאי, א. (2010). פעולות ישראל ליישום האמנה הבין-לאומית בדבר זכויות הילד. מרכז המחקר והמידע של הכנסת. <https://www.knesset.gov.il/mmm/data/pdf/m02734.pdf>
- ועדת אור (2003). דוח ועדת החקירה הממלכתית לביור התנגשויות בין כוחות הביטחון לבין אזרחים ישראלים.
- חג' יחיא, נ. (2017). החברה הערבית בישראל: תמונת מצב חברתית-כלכלית ומבט לעתיד. המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- חג' יחיא, נ. ולביא, י. (2014). שינוי ושימור במשפחה הערבית: בחירת בן זוג ויחסים זוגיים לפני הנישואין. חברה ורווחה, ל"ד(4), 547-576.
- חסון, ש. ואבו-עסבה, ח. (2004). יהודים וערבים בישראל מול מציאות משתנה: בעיות, מגמות, תרחישים והמלצות. מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- יונה, ל. (2015). תפיסות של הורים מהגרים בני "דור אחד וחצי" מברית המועצות לשעבר בישראל לגבי סיכון, מניעתו וטיפול בו (חיבור לשם קבלת תואר מוסמך). האוניברסיטה העברית בירושלים.
- יחזקאל, ע., רוטר, מ. ונגב, י. (2021). מערכת המים הקדומה של עין אל-בלד, אבו גוש. נקרות צורים, 21, 38-55.
- לומסקי-פדר, ע., רפפורט, ת. וגינזבורג, ל. (2010). מבוא. בתוך: ע. לומסקי-פדר ות. רפפורט (עורכות), נראות בהגירה: גוף, מבט, ייצוג (עמודים 7-39). מכון ון-ליר והקיבוץ המאוחד.
- מוסטפא, מ. וגאנם, א. (2017). הפלסטינים בישראל - בין המדינה לבין המולדת: סקירה של התפתחות המחקר. מגמות, נ"א(2), 143-164.

מסארה-סרור, א. (2015). גלגולי תפיסות של ילדות והורות בחברות אסלאמיות מימי הביניים ועד ימינו. בתוך ג. רוס-צימט, מ. זיו, וא. סרור-מסארה (עורכים), *ילדות בחברה הערבית בישראל-סוגיות חינוכיות ומחקריות* (עמ' 11-28). מכון מופ"ת ומכללת אלקאסימי.

מרעי-סרואן, א. (2012). *התקשרות וסיכון בקרב תינוקות בדואים בכפרים הבלתי מוכרים בנגב* (עבודת גמר לקבלת תואר מוסמך לעבודה סוציאלית). האוניברסיטה העברית בירושלים.

משרד מבקר המדינה (2021). *דוח שנתי 17 ג*.

נדן, י. ורואר-סטריאר, ד. (2021). *טיפול מודע-הקשר: המשגה תיאורטית והשתמעויות קליניות*. חוצות: כתב עת תרבותיפוליטי. https://www.hebpsy.net/me_article.asp?article=3023

סבו-לאל, ר. (2017). *ילדים ובני נוער בסיכון בישראל*. מאיירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל.

סבו-לאל, ר. וחסין, ט. (2011). *מצבי סיכון בקרב ילדים ובני נוער: איתור ומיפוי במסגרת התכנית הלאומית לילדים ולנוער בסיכון*. מאיירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל.

סטריאר, ר. (2001). *מהדרה למעורבות חברתית*. חברה ורווחה, כ"א(2), 213-231.

סרסור, ר. (2010). *חווית האבהות של גברים ערבים בישראל: מהותה ודרכי עיצובה* (עבודת גמר לקבלת תואר דוקטור). אוניברסיטת תל אביב.

פרידלנדר, ד. (2000). *מוטיבציות לאבהות בקרב גברים הומוסקסואלים והטרנסקסואלים* (עבודת גמר לקבלת תואר מוסמך). אוניברסיטת חיפה.

פרץ-וייסודובסקי, נ. (2018). בשם האם: בחינת מעמדם של אבות במדיניות החברתית בישראל דרך חוק חופשת לידה לאב והגבלת שעות עבודה ומנוחה. חברה ורווחה, ל"ח(2), 281-310.

קורין-לנגר, נ. ונדן, י. (2012). עבודה סוציאלית בחברה מגוונת ומרובת תרבויות. בתוך מ. חובב, א., לונטל, וי., קטן, (עורכים), *עבודה סוציאלית בישראל* (עמודים 506-526). הקיבוץ המאוחד.

קורניק, ג., נדן, י. ובן ארי, ע. (2015). פוגשים את ה"אחר" פוגשים את עצמנו: דיאלוג בין קבוצתי ככלי לפיתוח רפלקטיביות ביקורתית בחברה רב תרבותית. חברה ורווחה, ל"ה(3), 423-447.

קיסניג, ר. (2015). *תפיסות אודות סיכון בילדים אצל אימהות בחברה החרדית* (חיבור לשם קבלת תואר מוסמך). האוניברסיטה העברית בירושלים.

קרומר-נבו, מ. (2022). בין האחרה להתייצבות לצד: התערבות במשבר של משפחה שילדיה בסיכון. בתוך *תקווה רדיקלית: פרקטיקה מודעת-עוני בעבודה סוציאלית* (עמודים 269-284). פרדס.

קרומר-נבו, מ. וקומם, מ. (2012). הצטלבות מיקומי שוליים: מסגרת מושגית לפרקטיקה של עבודה סוציאלית פמיניסטית עם נערות. חברה ורווחה, לב(3), 347-374.

רודניצקי, א. (2015). *המיעוט הערבי בישראל והשיח על "מדינה יהודית"*. המכון הישראלי לדמוקרטיה.

רדמה, א. (2014). *תעסוקת האוכלוסייה הערבית בישראל לפי יישובים*. משרד הכלכלה.

שמיד, ה. (2006). *דין וחשבון הועדה הציבורית לבדיקת מצבם של ילדים ובני נוער בסיכון ובמצוקה*. משרד ראש הממשלה.

Aboud-Halabi, Y., & Shamai, M. (2016). The role of parents in defining collective identity of Arab adolescents in Israel. *Family Relations: An Interdisciplinary Journal of Applied Family Studies*, 65(2), 300-313. <https://doi.org/10.1111/fare.12190>

Abu Baker, K., & Dwairy, M. (2003). Cultural norms versus state law in treating incest: A suggested model for Arab families. *Child Abuse & Neglect*, 27(1), 109-123. <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0145213402005057>

- Al-Krenawi, A., & Lev-Wiesel, R. (2002). Wife abuse among polygamous and monogamous Bedouin-Arab families. *Journal of Divorce and Remarriage*, 36(3-4), 151-165. https://doi.org/10.1300/j087v36n03_09
- Barry, M. (2007). *Effective approaches to risk assessment in social work: An international literature review*. Scottish Executive Social Research.
- Ben-Arieh, A., & Haj-Yahia, M. M. (2006). The “geography” of child maltreatment in Israel: Findings from a national data set of cases reported to the social services. *Child Abuse & Neglect*, 30(9), 991-1003. <https://doi.org/10.1016/j.chiabu.2006.02.014>
- Benhabib, S. (1997). Strange multiplicities: The politics of identity and difference in a global context. *Macalester International*, 4(1), 27-56. <https://digitalcommons.macalester.edu/macintl/vol4/iss1/8>
- Berliner, D. C. (2009). *Poverty and potential: Out-of-school factors and school success*. Boulder and Tempe: Education and the Public Interest Centre & Education Policy Research Unit.
- Birt, L., Scott, S., Cavers, D., Campbell, C., & Walter, F. (2016). Member checking: A tool to enhance trustworthiness or merely a nod to validation? *Qualitative Health Research*, 26(13), 1802-1811. <https://doi.org/10.1177/1049732316654870>
- Cohen-Mor, D. (2013). *Fathers and sons in the Arab Middle East*. Palgrave Macmillan.
- Cooper, S. M., Burnett, M., Johnson, M. S., Brooks, J., Shaheed, J., & McBride, M. (2020). ‘That is why we raise children’: African American fathers’ race-related concerns for their adolescents and parenting strategies. *Journal of Adolescence*, 82(1), 67-81. <https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2020.06.001>
- Crenshaw, K. W. (1991). Mapping the margins: Intersectionality, identity politics, and violence against women of color. *Stanford Law Review*, 43(6), 1241-1299. <https://doi.org/10.2307/1229039>
- Dwairy, M., & Achoui, M. (2010). Parental control: A second cross-cultural research on parenting and psychological adjustment of children. *Journal of Child and Family Studies*, 19(1), 16-22. <https://doi.org/10.1007/s10826-009-9334-4>
- Firro, K. M. (2020). *Duruz fi zaman al-ghaflah: min al-mihrath al-filastini ila al-bunduqiyah al-israiliyya* [Druze in the time of “inattention”: From the Palestinian plow to the Israeli gun]. Institute for Palestine Studies.
- Gemara, N., & Nadan, Y. (2022). “He who spareth the rod hateth his son”: Perceptions regarding corporal punishment among Ultra-Orthodox Jewish fathers in Israel. *Journal of Interpersonal Violence*, 37(1-2), 79-101. <https://doi.org/10.1177/0886260520908026>
- Gershoff, E. T., & Grogan-Kaylor, A. (2016). Spanking and child outcomes: Old controversies and new meta-analyses. *Journal of Family Psychology*, 30(4), 453-469. <https://doi.org/10.1037/fam0000191>
- Haj-Yahia, M. M., Bargal, D., & Guterman, N. (2000). Perception of job satisfaction, service effectiveness and burnout among Arab social workers in Israel. *International Journal of Social Welfare*, 9(3), 201-210. <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/1468-2397.00129/abstract>
- Harding, D., Gennetian, L., Winship, C., Sanbonmatsu, L. & Kling, J. (2011). Unpacking neighborhood influences on educational outcomes: Setting the stage for further research. In G. J. Duncan & R. J. Murnane (Eds.), *Whither opportunity? Rising inequality, schools, and children's life chances* (pp. 277-296). Russell Sage Foundation. <https://users.nber.org/~kling/unpacking.pdf>
- Kangas, E., & Lämsä, A-M. (2020). Leadership practices in relation to men's work-family balance in Finnish organizations. *Community, Work & Family*, 24(5), 567-585. <https://doi.org/10.1080/13668803.2020.1728231>
- Maguire-Jack, K., & Katz, C. (2022). Neighborhoods and child maltreatment: Looking to the future. In K. Maguire-Jack & C. Katz (Eds.) *Neighborhoods, communities and child maltreatment* (pp. 173-178). Springer. https://doi.org/https://doi.org/10.1007/978-3-030-93096-7_11

- Maguire-Jack, K., & Marçal, K. E. (2022). The mediating role of housing insecurity in the relationship between neighborhood social cohesion and child maltreatment among low-income urban families. *Child Abuse & Neglect*, 132, 105792. <https://doi.org/10.1016/j.chiabu.2022.105792>
- Moloney, L. (2002) Coming out of the shed: Reflections on men and fathers. *Australian and New Zealand Journal of Family Therapy*, 23(2), 69-77. <https://doi.org/10.1002/j.1467-8438.2002.tb00491.x>
- Nadan, Y., Gemara, N., Keesing, R., Bamberger, E., Roer-Strier, D., & Korbin, J. (2019). 'Spiritual risk': A parental perception of risk for children in the Ultra-Orthodox Jewish community. *The British Journal of Social Work*, 49(5), 1198-1215. <https://doi.org/10.1093/bjsw/bcy092>
- Nadan, Y., Spilsbury, J. C., & Korbin, J. E. (2015). Culture and context in understanding child maltreatment: Contributions of intersectionality and neighborhood-based research. *Child Abuse & Neglect*, 41, 40-48. <https://doi.org/10.1016/j.chiabu.2014.10.021>
- Otto, H. (2008). *Culture-specific attachment strategies in the Cameroonian Nso: Cultural solutions to a universal developmental task* [Unpublished doctoral dissertation]. University of Osnabrueck.
- Palkovitz, R., & Fagan, J. (2021). Faces of risk and resilience: Fathers and their families. *Adversity and Resilience Science*, 2, 141-146. <https://doi.org/10.1007/s42844-021-00034-w>
- Palkovitz, R., Trask, B. S., & Adamsons, K. (2014). Essential differences in the meaning and processes of mothering and fathering: Family systems, feminist and qualitative perspectives. *Journal of Family Theory & Review*, 6(4), 406-420. <https://doi.org/10.1111/jftr.12048>
- Roer-Strier, D., & Nadan, Y. (2020). *Context-informed perspectives of child risk and protection in Israel*. Springer. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-44278-1>
- Roer-Strier, D., & Rosenthal, M. K. (2001). Socialization in changing cultural contexts: A search for images of the "adaptive adult". *Social Work*, 46(3), 215-228. <https://doi.org/10.1093/sw/46.3.215>
- Sampson, R. J. (2001). How do communities undergird or undermine human development? Relevant contexts and social mechanisms. In A. Booth & A. C. Crouter (Eds.), *Does it take a village? Community effects on children, adolescents, and families* (pp. 3-30). Erlbaum.
- Seward, R. R., Stanley-Stevens, L. (2014). Fathers, fathering, and fatherhood across cultures. In H. Selin (Ed.) *Parenting across cultures* (pp. 459-474). Springer. https://doi.org/10.1007/978-94-007-7503-9_34
- Strier, R. (2015). Fathers in Israel: Contextualizing images of fatherhood. In J. L. Roopnarine (Ed.), *Fathers across cultures: The importance, roles, and diverse practices of dads* (pp. 350-363). Praeger.
- Swidler, A. (2001). *Talk of love: How culture matters*. University of Chicago Press.
- Webb, C., Bywaters, P., Scourfield, J., Davidson, G., & Bunting, L. (2020). Cuts both ways: Ethnicity, poverty, and the social gradient in child welfare interventions. *Children and Youth Services Review*, 117, 105299. <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2020.105299>